

Katona Csaba

Füred és vendégei

Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években

A FÜRDŐVENDÉGEK TÁRSADALMI MEGOSZLÁSA

Magyarországon az 1860-as évektől a reformkorra jellemző patriarchális fürdőélet lassan felváltotta a polgári értelemben vett szabadidőhöz kötődő, tudatos nyaralási-szórakozási igény. „A fürdőéletet arisztokraták és uralkodók kezdeményezték, de a polgárság intézményesítette” – állapította meg Kósa László (1993: 203). A fürdőkön a nemesség létszáma visszaszorult és mind inkább a polgári középosztály képviselői kerültek túlsúlyba.

Fenti állításunk igazolására a korabeli Magyarország egyik legdivatosabb fürdőhelyét, Balatonfüredet vonjuk részletesebb vizsgálat alá. Mellékelem eddigi kutatásaim alapján az 1840-es, valamint az 1860-as évekre vonatkozóan a fürdővendégek társadalmi megoszlásáról készített táblázatokat, amelyeknek adatsorai alátámasztják, hogy a fürdővendégek korábban meglehetősen zárt rétegében a társadalom egészében tapasztalható mobilitás vette kezdetét. A statisztika egy-egy nyári idényről fennmaradt fürdőlisták alapján készült a név szerint bejelentkezett fürdővendégek adatai alapján.¹

*1. táblázat**A fürdőlistákon név szerint szereplő vendégek társadalmi megoszlása évenként²*

	1840	1841	1861	1862	1863	1868	1869
Arisztokrata	32	30	34	25	10	7	23
Földbirtokos	85	105	118	127	100	89	109
Kereskedő	143	143	252	199	210	281	256
Nagyiparos	5	3	9	6	8	10	9
Kisiparos	20	27	22	17	17	19	18
Jogi értelmiség	44	76	44	67	61	53	50
Egyházi	50	73	45	33	45	37	37
Tanár	8	19	13	19	23	28	28
Orvos	19	21	20	12	15	16	15
Egyéb értelmiség	23	24	29	30	27	30	38
Katona	29	28	5	7	7	17	11
Hivatalnok	129	149	59	47	48	83	80
Egyéb	33	35	26	12	4	13	32
Nő	180	199	280	243	269	372	396
<i>Összesen</i>	<i>800</i>	<i>932</i>	<i>956</i>	<i>844</i>	<i>844</i>	<i>1055</i>	<i>1112</i>

1 OSZK Fl., BfN 1861, BfN 1862, VHGY Bf. Fl. Molnár András, a Zala Megyei Levéltár (ZML) igazgatója révén a statisztika elkészülte után tudtam meg, hogy a ZML-ben is négy teljes évre vonatkozó fürdőlista található a reformkorból. Az 1842., 1844., 1845. és 1846. évi füredi fürdőlisták lelőhelye: ZML Ki. Fl.

2 A statisztika merevsége okán a táblázatban feltüntetett „társadalmi rétegek” (arisztokrata, földbirtokos stb.) fogalma értelmezésre szorul. A fürdőlistákon keveredik a rendi és a polgári állás, a földbirtokosok közül pl. a legtöbben megyei hivatal is viseltek, de ez a fürdőlistáról nem derül ki. Az egyes kategóriák rövid értelmezését a táblázat elemzése során közlöm.

Az arisztokrácia a feudális, félf feudális maradványokkal terhelt társadalomban önön létszámához képest óriási súllyal képviseltette magát, s ez megmutatkozott a füredi fürdővendégek statisztikájában is. Az 1860-as évek elejéig domináns eleme a fürdőközönségnek a 25–30 arisztokrata származású személy. Fürdői jelenlétük jelentőségét kiválóan példázza, hogy az 1861 és 1863 között megjelenő *Balaton-Füredi Napló* hírrovatában kiemelt helye van viselt dolgaiknak, sőt Zichy Manó személyében a lap olyan embert állít olvasói elé, aki nélkül (legalábbis a *Balaton-Füredi Napló* szerint) semmi nem történik a fürdőn – ma talán sztárnak kiáltaná ki a sajtó. Ha a fürdőn időző valamelyik vendégről pozitív hangvételű írás jelent meg, szinte Cato-i következetességgel tették hozzá, hogy egyébként mindez elmondható Zichy Manóról is: „A nemzeti viseletről lévén szó, azon általános megemlítés mellett, miszerint a fürdői vendégeknek, mondhatni nagy része csak nemzeti öltönyben látható, lehetetlen különös elismeréssel nem emlékezni gr. Zichy Manó ő méltóságáról, ki különben is B-Fürednek számos évek óta valóságos szellemi fűszere, lelke, éltetője és hangadója lévén, a nemzeti öltözködésben is oly hatásdús és elragadó példával megy előbb.”³

A '60-as évektől figyelhető meg, hogy Füreden csökken az arisztokrata vendégek száma, ennek ellenére egy csoportjuk továbbra is fontos szerepet vitt a fürdő életében és ezek változatlanul külön kasztot alkottak a fürdő vendégseregén belül. Az 1867-ben megalapított Balaton-Füredi Yachtegylet létrejöttével gyakorlatilag szervezett kereteket is kapott az arisztokrácia különállása, aminek a szándékoltága is könnyen tetten érhető, tekintve az alapszabály azon pontját, mely szerint az egyletnek maximum 25 fős tagsága lehet és a belépés feltétele legalább egy, minimum 25 tonnás jacht birtoklása (Dezsényi – Hernády 1967: 145). Fürdőhelyi társasági szerepvállalásuk az ezt követő évtizedekben is aktív maradt: az 1882-ben létrejött Balaton Egylet elnöke gróf Esterházy László volt, alelnöke pedig gróf Nádasdy Tamás, a sportszakosztály elnöke gróf Esterházy Mihály.⁴

A földbirtokosok esetében jelentős vagyoni különbségekkel is számolni kell, mégis, konkrét adatok ismerete nélkül is elmondható, hogy az ide soroltak többsége az úgynevezett bene possessionatusok közé tartozott, azaz a megyei középirtokos nemességhez. A 19. század egésze folyamán mindvégig a fürdőközönség mintegy 10–15%-a kerül ki a birtokos rétegből. Ennek oka vélhetően az, hogy a füredi fürdőlátogató nemesség döntő többsége már a reformkor idején is a viszonylag jobb módúak közé tartozott. Összességében egyfajta kritikája a Monarchia társadalmának, hogy a birtokos nemesség még 1884-ben is nagyjából ugyanolyan arányban képviseltette magát Füreden, mint korábban. Említést érdemel azonban, hogy a hivatalnok kategória a két vizsgált reformkori évben leginkább a megyei tisztviselő nemességet takarta. Létszámuk visszaesése – ha túllépünk a statisztika merevségén – e helyt érhető tetten.

Az a réteg, amely valamennyi vizsgált évet figyelembe véve minden esetben a legtöbb vendéget adta mind az abszolút számok, mind pedig a százalékok esetében, a kereskedőréteg. Ám amíg a '40-es években a név szerint bejelentkezett fürdővendégek mintegy 15%-a tartozik a kereskedőréteghöz, a '60-as években ez az arány már stabilan 25% körül van. Kissé talán meglepő, hogy már a reformkorban is a kereskedők alkot-

3 Hírharang 1861/3. 22.

4 Balaton Egylet 1882. 5.

ják a vendégek legnépesebb csoportját, hiszen az elbeszélő források többségének tudósításai alapján nem ez a kép alakult ki a füredi vendégek társadalmáról.

A nagyiparosok között a felemelkedő polgárság tagjait láthatjuk, többségük a gyártulajdonosok köréből kerül ki, létszámuk rendszerint a teljes létszám 1%-át sem nagyon érte el. Jelenlétük a fürdőn újfent rámutat a társadalom változásaira, de akárcsak az arisztokráciának, a nagyiparos rétegnek sem a létszáma, hanem a helyzetéből fakadó jelentősége adta meg a súlyát.

A kisiparosok között találhatóak a szolgáltató ágazatok képviselői: vendéglősök, fodrászok, borbélyok, stb. a pékek, molnárok, szabók mellett. A kiegyezés előtt stabilan mintegy a 2%-át tette ki a fürdővendégek összlétszámának az az évi 15–25 kisiparos, aki felkereste Füredet, de a '60-as évek végétől csökkenés figyelhető meg soraikban. A többség, ha még meg is tudott élni munkájából, luxuscikkekre, nyaralásra már nemigen költhetett – ez korábban sem volt jellemző.

Az értelmiségiek közül előszeretettel nyaraltak Füreden a jogi értelmiség, a tanárok, az orvosok és az egyháziak képviselői. A jogi értelmiségen belül különösen az ügyvédek létszáma magas. E réteg reformkori szerepe – elég, ha csak 1848. március 15-re gondolunk – külön elemzés nélkül is választ ad magas létszámukra. A polgárosulás időszakában, különösen a Monarchia idején az ügyvédek, bírák, egyáltalán a jogi vonal társadalomban elfoglalt kiemelkedő szerepe pedig tovább növekedett.

Mindhárom nagy történelmi egyház képviselői is meglehetősen nagy számban látogatták Füredet (legtöbben a katolikus klérus tagjai) és minden évben felbukkant a fürdőlistán néhány rabbi neve is. Ujfalvy Sándortól tudjuk, hogy 1831-ben a „dunántúli Kálvin kerület zsinatja” is Füreden gyűlt össze. Ujfalvy leírása meglehetősen szemléletes: „A zsinat személyzete leszállingózott délután a borvízhez, ahol furcsa ellentétet lehelete már most látni. A bíbor s bársony s aranygyűrűkkel díszlő római-hitű áldozarokat gazdagságuk s nagy tekintélyük elhittségében, másokat lenézve, gögösen mozgoni a kút körül. Köztük s mellettük egy falka eretnek lelkészt elnyűtt, lyukatos kalappal, fésületlen bozontos hajjal, sáros lábbelikkel, színehagyott, avatég öltönyben, a mezei munka miatt napégetett arccal, karján vezetve hasonmását, beborult arcú hitvesét.”⁵

A vertikális tagoltság is szembeszökő. Törzsvendég Füreden az esztergomi hercegprímás is – Vaszary Kolos –, aki kispap korától állandó vendége Fürednek, mi több ott jelentette be Rimely Mihály akkori főpátnak, hogy rendtag szeretne lenni (Keményffy 1905: 22) – és néhány püspök, de a többség az alsópapság soraiból kerül ki. A protestáns egyházak képviselői között is értelemszerűen mindenkor a lelkészek vannak legtöbben, ám az egyik nyár Füreden találja Kis János evangélikus szuperintendenst is.

A tanárok külön kategóriaként való besorolását különösen a kiegyezés utáni években megfigyelhető létszámuk tette indokolttá. Mindez összefüggésben állhat az Eötvös József által útjára indított oktatási reformmal és az iskolarendszer kiépítésével. Ugyanakkor külön csoportot képviseltek az egyházi iskolák oktatói. Főleg a pápai Református Kollégium tanárai közül kerültek ki törzsvendégek, élükön a Jókai által is többször tollára vett Tarczy Lajossal. Érdekesnek hat az orvosok viszonylag magas száma. Ennek okai között kereshetjük Füred gyógyfürdő mivoltát is és nem kétséges, hogy az orvosok jelenlétében szerepet játszott 1855 után, hogy mentesültek a gyógydíj

⁵ Ujfalvy 1955: 216.

fizetése alól. Az egyéb értelmiség esetében szintén lényegében töretlen emelkedést láthatunk, ami a kiegyezés utáni évek során mindinkább fokozódik. Kik tartoztak ide? A réteget kétfelé kell osztanunk a humán és a műszaki értelmiségre: a kiegyezés utáni években különösen utóbbiak száma emelkedett meg. A humán értelmiséget főleg a színészek, zenészek, újságírók képviselték, míg a műszakiak között elsősorban a mérnökök és az építészek szerepe domináns.

A katonaság Füreden jelenlévő képviselői között akadt ugyan tábornok is, a többség azonban természetesen az alacsonyabb rangú tisztek közül kerül ki – ne feledkezzünk meg a gyógydíj alóli mentességről a századosnál alacsonyabb rangúak esetében 1855 után. A vizsgált korszak ideje alatt azonban a hadsereg sokat változott. Az 1840-es évek adatai után, amikor a katonaság mintegy 3–3,5 százalékát adta a fürdővendégeknek, elsőre talán meglepően hatnak az alacsony számok a '60-as évek végéig terjedő időszakban. Ezek az adatok a 1848–49 és a kiegyezés közötti időszakra esnek s ez lényegében magyarázatot is szolgáltat a csökkenésre. Füred látogatói döntően a magyar nemzetiségűek közül kerültek ki és ismert – tényekkel is bizonyítható –, hogy a forradalom és szabadságharc leverését követően egészen a kiegyezésig, de különösen az 1860-as évek elején érlelődő politikai változások kezdetéig a hadseregben csökkent a magyar tisztek száma (Hajdu 1997: 12). 1868 után újra emelkedést figyelhetünk meg a Füreden időző katonaság sorában, de ez már a Monarchia hadserege, egy másik sereg. Sajnos a kurlisták adatai alapján lehetetlen azt meghatározni, hogy az ekkor Füredre látogató katonák milyen arányban voltak tagjai a k. u. k. hadseregnek, illetve a honvédségnek.

Az a réteg, amelyik a vizsgált időszak során alighanem a legtöbb változáson ment keresztül, a hivatalnokok csoportja. Itt is erős a vertikális tagoltság: hétszemélynők, alispánok, az uralkodó személyes szolgálattevői is felkeresték Füredet. A többség viszont természetesen a közpénzügyi hivatalnokok közül került ki, akik anyagilag még állni tudták a füredi árat. 1840-ben és 1841-ben meglehetősen magas a hivatalnokok aránya a fürdővendégek körében: 10–16%. Ezek döntő többsége a megyei hivatalokat betöltő nemesség, valamint a különféle uradalmi tisztségek képviselői – tisztartók, számvevők, kasznárok – közül került ki. A városi hivatalnokréteg még nem domináns elem. Az 1860-as években a Füredre látogató hivatalnokok száma erősen visszaesett. Vélhetően egyrészt a Deák Ferenc-i passzív ellenállás húzódik meg a csökkenés mögött, másrészt pedig a hagyományos megyerendszer szétverésével is számolnunk kell. Az ezekben az években Füreden felbukkanó hivatalnokok leginkább városi tisztségeket töltenek be, elsősorban tanácsosok, de jelen vannak a Bach-huszárok is: megyei főnökök stb. A kiegyezés után ellenben újfent emelkedőben van a hivatalnokok létszáma. Ez azonban már a Monarchia városi hivatalnokrétege. Jól jellemzi ezt, hogy a fürdőlistákon mind gyakoribb volt az olyan megnevezés, ami már nem is utal arra, hogy a fürdővendég milyen hivatalt tölt be, egyszerűen csak hivatalnok, vagy tisztviselő szerepel a megfelelő rovatkában.

Az egyéb réteg meglehetősen vegyes kategória, szerencsére azonban egyik évben sem túl magas a kényszerűségből ide sorolt személyek száma. Az esetenként előforduló magasabb arányszám különféle okokra vezethető vissza. Így például az első két vizsgált év – azaz az 1840-es évek – esetében az úr „character” adja az egyéb kategória többségét, 1868 után pedig a státust jelölő országgyűlési képviselő a jellemző (egy ízben még Jókai

is ezt írta fel a jelentkezési lapjára). A többi ide sorolt „character” között jobbra sajátos érdekességeket találhatunk: így például magaura, remete(!) stb.

Összefoglalásul azt állapíthatjuk meg, hogy a fürdőközönség társadalma bizonyos mértékig tükrölte a társadalom egészének és az abban bekövetkezett változásoknak. Igaz, ferde tükör, de alapjában véve különösebb kockázat nélkül elmondhatjuk, hogy Füred törzsközönsége a mindenkori középosztály soraiból került ki.

COTTÉRIÁK: A MEGOSZTOTT TÁRSADALOM RAJZA

A vendégereg tehát nem egységes. Általános jellemzője volt a füredi társaséletnek a társadalom osztályai és rétegei között egyébként is létező elkülönülés erőteljesen szembetűnő megnyilvánulása. Fürdön a társasági alkalmaknak adott helyszínei voltak (gyógyterem, sétány stb.), s a szűkre szabott keretek között elkerülhetetlen volt, hogy még inkább a felszínre kerüljenek a társadalom szabta merev korlátok.⁶ A források azt látszanak igazolni, hogy különösen igaz volt ez Füredre: „Általában kétlem, hogy legyen a látogatott fürdők között még egy, hol az élet annyira egy pontra legyen szorítva, mint itt. A két házior – a liget és a Balatontól szegélyezett – egynegyed úrbéri illetőséggel nagyságban alig mérkőzhető, árnyékban szegény sétatér és az egyetlen piac képezi világunkat.”⁷

A más-más társadalmi rétegekhez tartozók társaságát hozzájuk nem illőnek vélők merevségét csak fokozta, hogy fürdön a vendégek mindegyikét illet egyenlő elbánásban részesíteni (más kérdés, hogy a gyakorlat mennyiben felelt meg ennek) és ez a magukat különbnek érzőket még inkább különállásuk látványos, de legalábbis minden kívülálló számára közérthető demonstrálására ösztönözte. Idézzük Szabó Dávid bejegyzését a *Panaszok, javítások, szépítések, javaslatok jegyzőkönyve*⁸ lapjairól: „Drága a sétatéren [...] egy szóccka, egy pillantás is, miszerint a sok nagyságos és tekintetes asszonyság és kisasszony és nagyságos és tekintetes uraság oly arisztokratái szigorúsággal tiltja az idegennek a legtiszteltebb közelítését is, szoroson zárkóztatva jólismert körébe, melyben talán tiszte szerint nem jó érintkezésbe olyannal kinek csekélyisége az ősoktól szerzett fényre homályt lehelhetne, amitől az idegenhez közelítésnél fél.”⁹

A fürdön divatos öltözetével tüntető „úri közönség” jelenlétét kevésbé cizellált stílusban örököltette meg Francsics Károly borbélymester 1858-ban. „Aminő jólesett füleimnek a pompás zene hangja, oly kellemetlen hatással bírt szemeimre a roppant nagy krinolinok látványa. [...] Már ennél undokabb divat nem jöhetett elő az én szemeimnek. Osztán még hozzá [...] ekkora népcsoport közt, mutass nekem, édes fele-

⁶ A társas élet helyszíneinek szűkre szabott volta, amely még inkább kiemeli az elkülönülést, a kortársak előtt sem volt titok, Huszár Imre teljes nyíltsággal mutatott rá erre: „A kasztszellemet, mely lehetetlenné teszi a magyarországi társaséletet általában, és fürdőkben különösen, hol a szűk társaskör nem engedi, hogy a kinövések elpalástoltassanak: csak annyira is, mint például a fővárosban.” (Huszár 1863: 66)

⁷ A *Győri Közlöny* 1861. évi tudósítását közli: Gerencsér 1997: 73–74.

⁸ Ez a ma is használatos panaszkönyveknek megfelelő füzet volt, ahova a vendégek panaszai mellett jobbító szándékú javaslataikat is bejegyezheték. A „panaszkönyv” az 1950-es évek során ismeretlen helyre került, tartalmának rekonstruálása a korábban írt tanulmányok révén lehetséges.

⁹ Idézi Daday 1941: 215.

ségem, csak egyetlen érdekes pofát vagy testállást, melynek azt mondhatnák, hogy na, mégiscsak tűrhető. De ez mind oly Nagy Ignác alakú, Torzképeiből kiszedett-vett figurák! férjfiái épp, mint női.”¹⁰ – fordult feleségéhez dohogva a derék iparos.

A *Somogy* című lap 1866-ban a következőket írta, amikor Füredet Siófokkal hasonlította össze: „Mert még csak egy előnye van Füred fölött, hogy nem kell annyit öltözni, nem kell akkora putcz.”¹¹ A *Balaton-Füredi* napló másképp láttatta a helyzetet: „A vendégek száma nagy s meglepő látvány az, midőn a rendes órák alatt a savanyú-víz körüli sétatéren [...] az oly sok, az annyira szép és fesztelen nagyjainkat s a többi osztálynak is nagyobbbrészt kitünő egyéniségeit s másokat nyájas, vidám arczczal, barátságos kedély ömlengései között látja az ember majd egy kebelben olvadni össze egy cél, egy ok s egy ut vezérli őket s vont össze a különös találkozás társaságába, úgy érezzük magunkat ilyenkor, mintha egy roppant világvárosnak legnépesebb, legélénkebb részében volnánk.”¹² Végezetül még egy idézet a *Balaton-Füredi Napló* hasábjairól. A lap tudósítója az idényvégi, augusztusi napokat mutatja be, amikor a közönség száma bizony már jócskán megfogyatkozott: „kevés a vendég, – nem igen válogatnak egymás közt, élnek hálnak egymásért minden rang különbség nélkül.”¹³ – olvashatjuk, ha pedig annak hírértéke van, hogy immár örömost vegyülnek össze a különféle rangú-rendű vendégek, az azt mutatja, hogy korábban ez nemigen volt így a szezonban.

Az 1870-es években kezdtek lassan-lassan mutatkozni az elkülönültség oldódásának jelei. A kasztszellem visszaszorulását Mangold Henrik, a fürdő nem hivatalos orvosa igyekezett is buzgón hangoztatni (ezzel viszont akaratlanul is mintegy elismerve annak korábbi létét) – a lelkiismeretes fürdőorvos szemével tekintve a jelenségre: „Füred társadalmi tekintetben a korszellemmel halad. Évek előtt itt ugyan némileg rideg feszültségben nyilvánuló osztályszellem (Kastengeist) uralkodott, mely a kedélyeket ingerelte és így közvetve a gyógsikert károsította: most azonban a vendégek, nem tekintve a vallás és rangkülönbséget, mindinkább közelebbi érintkezésbe jönnek egymással és főleg az idény kezdetén és végén ugyszólván egy családot alkotnak.”¹⁴

EGY MÁS ELKÜLÖNÜLTÉG: A ZSIDÓSÁG A FÜRDŐN

Idézzük Füredről Eötvös Károlyt, akit igazán méltánytalanság lenne zsidóellenességgel vádolni: „hol papi fürdő, hol zsidó fürdő.”¹⁵ Konkrét számokkal nehézkesen lenne igazolható, de tény, hogy a zsidóság nagy számban volt jelen a fürdőkön és ez nem csak Füred esetében volt így.

Ennek két oka lehetett. Az egyik a fürdők polgári jellege. Fürdön elvileg mindenki egyenlő elbánásban részesült a társaságban, mindenki ugyanazzal a céllal utazott oda. Jellegzetes intézmény volt, mintegy demonstrálva az egyenlőséget, de legalábbis annak látszatát, a table d’hot, a közös asztal, ahol együtt étkeztek a különböző társadal-

10 Francsics 1973: 393.

11 Idézi Lóczy 1978: 62.

12 Hírharang 1861/2. 15.

13 Hírharang 1861/17. 137.

14 Mangold 1876: 301.

15 Eötvös 1982: 363.

mi osztályhoz tartozó vendégek. A fürdőigazgatóság minden alkalmat megragadott, hogy ne éreztesse a különbségeket a vendégek között, sőt az ortodox zsidóságra – s nyilván a tőlük remélhető bevételre – is gondolva, Füreden külön izraelita vendéglő működött és tudjuk, hogy már az 1820-as években kóser bort készítettek a Savanyúvíz zsidó vendégei számára Csopakon (Lichtneckert 1990: 238). A zsidóságnak nem csak külön vendéglője, de külön fürdője is volt.¹⁶ Ugyanakkor az egyenlőség elve a valóságban számtalan esetben csorbát szenvedett.

A számos előítéllettel és hátrányos megkülönböztetéssel sújtott zsidóságra mégis jelentősnek mondható vonzerőt gyakorolt a fürdőtulajdonosok „egyenlősítő” törekvése. Huszár Imre kesernyés gúnnyal idézte fel ezt a jelenséget 1863-ban: „a fürdői orvos [...] egyenlő buzgalommal csókol kezét madame Egerberger nagykereskedőnének és a hétágu koronás bárónének, ha a báróné ép oly jól fizet mint a nagykereskedőné”.¹⁷

Valószínű, hogy a fentiek mellett legalább ekkora súllyal esett latba, hogy a fürdővendégek tekintélyes hányada kereskedő volt. Elegendő csupán arra gondolni, hogy a zsidóság milyen arányban képviseltette magát országosan a kereskedőrétegben. Bizonyosnak mondható, hogy a fürdőlátogató zsidóság túlnyomó többsége a kereskedők közül került ki. Emellett pedig nem szabad megfeledkezni az értelmiség létszámát gyarapító képviselőik jelentős és egyre növekvő számáról sem.

A zsidósághoz való viszony kérdésében tisztában kell lennünk azzal, hogy más szemmel nézte őket a fürdő vezetése, Füred és Arács falvak lakossága, s végül a fürdőközönség nem zsidó része. Aligha meglepő: Füred légkörére nem egy esetben rányomta bélyegét a zsidóellenesség. Amíg a fürdőigazgatóság mindent elkövetett, hogy jelentős bevételt hozó zsidó vendégei maradéktalanul elégedettek legyenek, addig a fürdőközönség soraiban igen sokan voltak olyanok, akiknek többé-kevésbé kellemetlen volt a zsidóság képviselőinek nagy létszáma. A zsidósággal kapcsolatban fokozottan érvényesült az a jelenség, amit a cottériák létrejöttének kapcsán már említettünk: az, hogy a szűk mozgástér, ahol fürdön a társasági élet zajlott, fokozottan előhozta a sokak gondolkodásában megbúvó ellenérzéseket. Míg állandó lakhelyén ki-ki könnyedén kerülhette az érintkezést a zsidóság képviselőivel, addig a table d’hôte-nál ülve, a sétányon lépegetve vagy a fürdő használatakor ez nem volt lehetséges.

Kétségtelen, hogy a fürdőközönség egy része és a zsidóság között létezett egyfajta merev elkülönülés Füreden. Arról is tudunk, hogy 1826-ban, egy ízben tragédiához vezetett az zsidóellenesség fellángolása: „Különösen sok gyújtogatás történt Füreden és Savanyú Vízen (a későbbi balatonfüredi fürdőtelepen). A megrémült lakosság strázsákat állított a falvak bejárataihoz és szélére, s [...] a zsidókra fogták a gyújtogatókat. Ennek során a fürediek elfogtak egy Veszprémből Füred felé kocsizó vázsonyi zsidó embert, s éppen, hogy agyon nem verték! Bezárták a füredi faluház pincéjébe, ahol másnapra felakasztva találták” (Veress 1993: 146). Ám ez az eset Füred népi gyökerű zsidóellenességének volt tragikus következménye. A fürdővendégek egy részének fellépése soha nem volt ennyire brutalitásba hajló, ám már a reformkorból tudunk példát hozni az elkülönülés szándékának durvább megnyilvánulására: „Történtek itt már reformok nagyszerűek és heroikus modorban: így például a zsidók

¹⁶ Jalsovics 1878: 70.

¹⁷ Huszár 1863: 74.

alkalmatlanságát az itteni urak nem tűrhették, a' fürdő elébe egy hajdút állítottak, aki a' zsidókat megintse, hogy bemenni ne merjenek, minek következtében ezek az előbb úgynevezett kádfürdőbe kénytelenek jární, addig alkudozván azonban, míg ennek címe megváltoztatott s többé nem kádfürdőnek, hanem társasági (Gesellschafts) fürdőnek nevezetik."¹⁸

Az ellenézés ehhez hasonló megnyilvánulásainak bőséges tárházát kínálja az 1861 és 1863 között megjelent fürdői lap, a *Balaton-Füredi Napló*. A lap egyik kedvenc vesszőparipája a zsidóság hazafiatlansága, amit abban is igazolni látnak, hogy a zsidó vendégek nem látogatják a színházat: „Közönség szép, de vegyes volt, különösen egy olyan osztály egyáltalán nem volt képviselve s mily szép magyar ruhákat viselnek s mily jól állana abban a szép magyar ruhában, ha kedves hazánk édes zengzetű anyanyelvét a színházban naponkint halgatnánk, mulatva társalognánk s minél tökéletesebben megsajátítanánk.”¹⁹ Érte a zsidóságot ennél sokkal durvább támadás is a lap hasábjain. 1861 nyarán hegedűhangversenyt adott Füreden Auer Lipót, aki pár évvel később már a szentpétervári konzervatórium professzora volt, s negyvenkilenc évig tanított ott (Rakos 1980: 13). A zsidó származású művész – nem tudni, mi okból – nem teljesítette a közönségnek azt az óhaját, hogy játssza el a Rákóczi-indulót. A *Balaton-Füredi Napló* a következőképp kommentálta az esetet: „Figyelmeztetjük Auer urat, ha művészetével általános elismerést óhajt szerezni, ugy ne hitsorsosai közömbösségét, de a nemzeti érzelem fenségét keresse és nevezze meg, mert tudja azt jól, hogy önzetlen bizalmat oly nemzettől várhat, melynek *házája* van, bárminő nyomorult állapot vagy politikai fondorlatok közepette is: ezen nem akarjuk hitsorsosait sértegetni, de a füredi fürdői életben lehete szerencsénk (!) tapasztalni a héberek viselkedését” (Kiemelés az eredetiben).²⁰

A *Balaton-Füredi Napló* még több helyütt előszeretettel köszörüli a nyelvét a zsidóságon, ugyanakkor nem lehet elhallgatni azt a tényt sem, hogy Auer művészetét közönséggel való konfliktusa ellenére őszintén magasztalja: „Játéka könnyű és varázshatalmú, változatos, de mindig élénk, sőt bámulatos. Reményitől illet még nem hallotunk, de senkitől sem.”²¹ Amikor pedig egy évvel később Auer ismét Füred vendége volt, a *Balaton-Füredi Napló* így írt róla: „majd nem legnagyobb részben az izraelita vendég koszoru volt képviselve — kár, hogy mások is nagyobb számmal nem jelentek meg [...], mert valóban ritka művészi tehetségnek lettek volna tanúi, olyannak, miről bizton elmondhatjuk, hogy honunknak diszére válik. [...] Auer Lipót többszörösen kitapsoltatott.”²² Említésre méltó még, hogy Degré Alajos szerint a zsidóság és a többi fürdővendég elkülönülése alkalomadtán mégsem volt teljesen merev: „Ezt a bált az izraeliták rendezték, annál gazdagabban volt kiállítva. El is ment az ifjabb rész s egy-két jóvérű a korosabbak közül.”²³

18 M. L. 1844: 120.

19 Hírharang 1861/2. 15.

20 Hírharang 1861/12. 92.

21 Hírharang 1861/12. 92.

22 Hírharang 1862. 87.

23 Degré 1983: 158.

AZ ÁRNYOLDAL: KRAKÉLEREK, KOLDUSOK, KÉJLEÁNYOK

A fürdőhelyi társadalomnak megvolt a maga árnyoldala. A reformkorban Csatáry Ottó, az *Életképek* tudósítója „kélj és unalom vadászok” seregét említi, és olyan „hölgyek” jelenlétét, akiknek eladnivalójuk „épen nyájas magok, vagy édes báju csemetéjük”.²⁴ A szerencsevadász, krakéler elemek, a prostituáltak jelenléte letagadhatatlan volt: „Tény, hogy a hamiskártyázás mellett virágzott a titkos és kevésbé titkos prostitúció, amelynek folyamánként a gyógyulást keresők nemegyszer betegebben távoztak, mint ahogy érkeztek” (Petneki 1991: 245). Fiáth Ferenc naplója segítségével a kétes egzisztenciák fürdői életvitelére konkrét példát is hozhatunk: „Fehérvártt az íróasztalom mellett ültem, midőn betoppant Oszlányi. [...] Elbeszélte, [...] hogy [...] Bicskén [...] meghált, de [...] kénytelen volt egy más utassal egy szobában háltni, s hogy midőn felébredt, az utas már rég odább állott, de elvitte tárczáját is. Azért jött hát hozzám, hogy adjak neki 100 forintot kölcsön, hogy tovább utazhassék. [...] Pár nap múlva Füredre mentem, kit látok a macaó-asztalánál? – Oszlányi urat. Nem szóltam hozzá: később megtudtam, hogy hetek óta itt van s játszik.”²⁵ Nem hallgatja el a szerencsevadászok jelenlétét Francsics Károly a veszprémi borbélymester sem:

Hányan jönnek úri emberek Füredre, több ezer forintokkal kitömött tárcáva, s csak olyan tökfilkók lévén, int arany paszomántos inasuk, alig vagynak itt pár napokig, körülfogják őt a Zuckeres zsebelők, és még ki sem mulatta s fürödtte magát, hazamehet üres erszénnyel. [...] Csak most nem rég voltam szemmel látott tanúja egy ilyen négylovas vonatnak, mely midőn a boltozott kapu alól kirobogott, azon pillanatban haladtam el a ház előtt, s egy velem szemközt jövő ösmerősömet megállítva kérdezem: – Hol az ördögbe jön ez az ember (névét elhallgatom) négylovas hintóhoz és libériás kocsihoz? – Hm! – mond ama ismerősöm vállvonítva –, hát nem tudja barátom, hogy ezelőtt talán egy héttel Füreden egy fiatal uracsot kopasztott meg csúfosan a makkan által.²⁶

Ugyancsak „zavaró” lehetett a kéregetők jelenléte. Erről tanúskodik a Panaszok jegyzőkönyve egyik bejegyzése is: „a sétaterről bármerre forduljon csak néhány lépésnyire a vendég, úton — és útfélen porba-sárba fetrengő és talán hogy könnyörületességre még inkább indítsanak, a legundokabb alakban mutatkozó koldusok tűnnek szemében, vagy szerencsétlen tébolyodottakra bukkan, kik gyakran botránkoztatólag és sértve az illedelmi érzést, láttatják magukat.”²⁷

A nemkívánatos vendégek sorait gyarapították a prostituáltak is – legalábbis a fürdő vezetősége szemszögéből, a vendégek véleménye nyilvánvalóan megoszlott a kéjleányok persona non grata voltát illetően, különben azok aligha ütöttek volna tanyát nyaranta a fürdőn. A prostitúció mindenkinek feltűnt, így Bártfay Lászlónak is: „a postaház tele van kéjleányokkal: Pestről mindenféle színű, korú és szőrű egy sereg jöve oda”.²⁸

Szemléletes képet adott Oláh János a *Regélőben*, aki a prostituáltak fő vadászterületét is lokalizálta: „szép hely, de mivel jobbadán a Vénus madarai ebben tartózkodnak,

24 Csatáry 1845: 244.

25 Fiáth 1878: 195–196.

26 Francsics 2001: 121–122.

27 Idézi Daday 1941: 213.

28 Idézi Vörös 1965: 115.

lesvén a prédára: a jobb ízlésűek és erköltsűek tsak a forrás mellett mulatnak²⁹ – írja a kútháztól északra fekvő Kiserdőről. Francsics Károly sem kerülte el a prostituáltakkal történő találkozást: „Mert amint balra az első szobába pillanték, abban nagyba szólt a muzsika, s Fürednek és Arácsnak minden kéljeányai benne lebegtek.”³⁰

A „hivatásosok” jelenléte mellett jellemző volt, hogy könnyűvérű hölgyek alkalmilag próbálták jövedelmüket gyarapítani, különösen jellemző volt ez a cselédlányok egy részére, ámbár Sörös Pongrác, a bencés rend történetét feldolgozó tudós szerzetes szerint: „Erősebb vád csak 1857-ben jutott a főapát fülébe, kit felsőbb helyről figyelmeztettek a „pénzvagyó cselédekre”, hogy „jobb erkölcsűeket” megbotránkoztatja a nőcselédség erkölcsstelen magaviselete.”³¹

A fürdővendégekről alkotott kép összességében tehát sokrétű, összetett, akárcsak a vendégek származása, anyagi helyzete, célja. A fürdőközönség egésze – kellő forráskritika mellett – afféle „mintavételként” szolgálhat az adott időszak társadalmának megítéléséhez. A fürdőhely szűkre szabott keretei fókuszba vonták a társadalmat terhelő feudális–félfeudális eredetű töréspontokat és feltűnően élesen mutatkoztak meg a különféle osztályok és rétegek közötti különbségek, a társadalmi rendet belülről feszítő ellentmondások. Megítélésünk szerint a fürdőhelyek vendégeivel kapcsolatos adatoknak a közhelyektől mentes feltárása sokat segíthet abban, hogy a múlt század magyar társadalmát jobban – és a hagyományostól talán eltérő szemszöghől nézve is – megismerhessük. Tanulmányunkban Füred fürdő látogatóinak részletesebb feltérképezésével erre tettünk kísérletet. Ugyanakkor a fürdővendégek társadalmi vizsgálata kapcsán más, a fürdő történetének egészéhez kötődő kérdések is felmerülnek.

A REFORMKORI FÜRED – VALÓBAN FÉNYKOR?

Vissza-visszaköszönnek azok a megállapítások is, miszerint a fürdőhely a reformkor szellemi műhelye, ezekben az években megfordult Füreden az ország politikai–szellemi vezető rétege. Ha e téren is megpróbálunk betekinteni a közhellyé merevült, visszatérően ismétlődő – a valóság elemeit ugyan nem nélkülöző – állítások mögé, jóval árnyaltabb kép tárul a szemünk elé.

Mindenekelőtt tisztázni kell: egy fürdőhely fejlődését nem lehet csak politikai szűrön keresztül megítélni, márpedig a közvélemény s a hagyományok okán részben a szakmai orgánumok is ezt teszik. Tény, hogy a reformkor közéletének legjelesebb gondolkodói az 1830-as, 1840-es években rendszeresen megfordultak Füreden. Ezzel kapcsolatban azonban több tényt is figyelembe kell venni. Csány és Deák például mindketten zalaiak, mi sem természetesebb, minthogy szűkebb pátriájuk legjelesebb fürdőhelyére vonuljanak kikapcsolódni. Ezzel nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy a vonzerőt a Pesttel való viszonylag jó összeköttetés is növelte, ergo Füred ideális találkozóhely volt, amint ezt Széchenyi István naplóbejegyzése („Wesselényi Füredre, hol Deák, Madarász és társai várják”³²), vagy akár egyik levele (néhány nap után Füredre

29 Oláh 1876: 91.

30 Francsics 2001: 123.

31 Sörös 1911: 490.

32 Széchenyi 1982: 841.

megyek ott az új Kisfaludit beszélni! [...] Mikor Füredre érekzek, tüstént fogom Önnel tudatni, hol leszek és akkor találkozhatunk”³³) is tanúsítja. Összességében a fürdőn időző politikusok többsége – másokhoz hasonlóan – a fürdő által nyújtott szolgáltatások miatt utazott Füredre. 1840 nyara egyaránt Füreden találta Deák Antal zalai alispánt és azt a Forintos Györgyöt, aki főszerepet vitt az 1843-as zalai liberális követutasítás megbuktatásában s így abban is, hogy Deák Ferenc nem vállalta a követséget az 1843–44-es országgyűlésen (Molnár 1993: 43–56), de jól példázza ezt Csány László esete is: „Testi kínjainak enyhítésére gyakran kereste fel a kor ismert gyógyfürdőit. [...] A Balaton zalai partján fekvő Balatonfüred savanyúvizét évenként meglátogatta, itt ismerkedett össze az ellenzék legtöbb vezetőjével” (Molnár 1990: 8).

Röviden: a fürdőket – köztük Füredet is – épp az tette alkalmassá akár politikai tartalmú találkozásokra is, hogy a fürdőlátogatás divatja a 19. század derekán széles körben elterjedt. Ehhez jött még Füred kedvező földrajzi fekvése. Lássuk ezek után, hogy vajon a reformkorhoz kötődő egyedi sajátosság-e a politikai elit jelenléte Füreden? Nem az elit adott időszakbeli jelenlétét kívánjuk tehát vitatni, hanem a későbbi éveket is látóköriünk fókuszába vonva, a kizárólagosságot szeretnénk megkérdőjelezni.

1848–49 után nem látogathatta a fürdőt a mártírhalált szenvedett Csány, az emigrációba kényszerült Kossuth, a gyakorlatilag magatehetetlen Wesselényi és a Döblingben élő Széchenyi. Deák ellenben az 1850-es, 1860-as években is rendszeres vendége Fürednek, mi több, róla keresztelik el a későbbi Tagore-sétányt 1866-ban Deák Ferenc sétánynak.³⁴ Ha azt vonjuk vizsgálat alá, hogy jelen-e az akkori elit az 1860-as, 1870-es években Füreden, a válasz egyértelműen igen. Ennek az elitnek a tagja továbbra is Deák, de az a Jókai Mór is, aki csupán 1857-ben járt először a Balatonnál s ennek dacára a reformkori Füred nagyszerűségét gyakorta az ő soraival támasztják alá.

Az elit prominens tagja maga az uralkodó, Ferenc József is, aki 1848–49-et követően két ízben is ellátogatott Füredre. Korábban nem volt példa Füreden királyi látogatásra, s biztosak lehetünk abban, hogy Ferenc Józsefet nagyobb örömmel és hírveréssel fogadta a fürdő vezetősége, mint például a napjaink értékítélete szerint nagyobb megbecsülésnek örvendő Vajda János költőt. Nincs ebben semmi különleges, a király jelenléte jelentőséget kölcsönzött a fürdőhelynek, modern kifejezéssel élve: reklámereje volt. Az uralkodó 1852. évi látogatása napján összesen 117-en érkeztek a Savanyúvízhez, magát a császárt is beleszámítva, aki valamennyi címe és rangja felsorolásával egy egész lapot foglal el a kurlistán. Kíséretét összesen hatvanan alkották Bécsből és Budáról. A császár látogatásának napján Füredre érkező további 57 fő abszolút időnyerőnek számított.

Ha egy fürdőhely fénykorát próbáljuk időbeli keretek közé szorítva meghatározni és ennek egyik, de korántsem egyetlen ismérveként az adott időszakbeli elit jelenlétét is vizsgálat alá vesszük, akkor e tekintetben a döntő tényező nem az, hogy ez az elit visszamenőleg szemlélve – azaz abszolút értékek szerint mérve – előbbre való-e egy másik időszak (esetünkben az önkényuralom és a kiegyezés kora) elitjénél, hanem maga az a tény, hogy az elit jelen van. Meglehet, hogy a reformkori társadalmi-politikai-művelődési elit összességében magasabb értékek hordozója a társadalom és

³³ MOL Lunk.

³⁴ Tankréd 1865: 510.

a történetírás értékítélete szerint, ám nem képviseltette magát nagyobb számban és arányban Füreden a reformkor éveiben, mint 1848–49 után. Ez az állítás az utókor által kiemelt, azaz szűkebben vett elitre is igaz. Ennek igazolására néhány év füredi fürdőlistájából kigyűjtött neveket hoznék föl példának, amit Jókai Mór egy 1860-ból származó idézetével egészítenék ki: „Füreden nincs már az a szoba, fürdőkád, kémény, szelelőlyuk, úgy magas tetejű kalap s más efféle kiadható lokalitás, ami vendéggel tömve dugva ne volna: de semmi olyan nagy quantumban nem kapható itt, mint poéta. Itt vannak rajtam kívül [...] Dobsa, Jókai, Tóth Kálmán, Vajda János, Vas Gereben, mely utóbbi legközelebb vesszőt fog futni a füredi hölgyserg sorai között a miért azt írja, hogy Füreden már minden lány menyasszony.”³⁵

1863: Ballagi Mór, Jókai Mór, Vaszary Kolos, Vajda János, Bajza Jenő, Vas Gereben, Lonovics József.

1868: Klapka György, Jókai Mór, Andrássy Gyuláné, Kubinyi Ágoston, Szokoly Viktor, Vaszary Kolos.

1869: Jókai Mór, Vaszary Kolos, Rónay Jácint, Auer Lipót, Horváth Boldizsár

1872: Kerkápoly Károly, Jókai Mór, Csemegy Károly, Roboz István, Edvi Illés Gyula, Szigligeti Edéné, Vámbéry Ármin, Vaszary Kolos.

A témával kapcsolatban végső adalékul említeném, hogy a reformkori Füredet felkereső „nagyok”, akiknek jelenléte az utókor szemében az akkori állapotok nagyszerűségét volt hivatva igazolni, nem egy esetben kifejezetten lesújtó véleményt alkottak a fürdőhelyről. Nem volt jó véleménnyel Kossuth és nem volt jó véleménnyel Széchenyi sem. Kossuth – egyebek mellett – az alábbiakról számolt be 1842-ben a *Pesti Hírlap* olvasóinak:

Mondják: Füreden a társalgási hangulat feszes, gőgös, különbözgető: és valóban az a csömörletig. Minden száz ember legalább csinál húsz cottériát, melynek határvonalait itt a születési, amott a pénz arisztokrácia színezi, s mindenikben aprócska alosztályok, mintha latra vetnék, hogy ennek 10 ft-tal s 45 kr-ral van kevesebbje, amannek pedig nincs kettős praedicatuma, s pergamentje nem olyan füstös, mintha még egyszer olyan füstös volna. [...] Socialis tekintetben a füredi saison fénypontjai lehetnének kétségtelen a táncterembe közös estelik, melyek rendszerint táncsal végződnek; de már erre nézve lehetetlen nyíltan undorítónak nem mondani egy-két „ton”-t adni akaró hetyke hetyke uracskának (a törleszkedők osztályából) bántalmas pöffeszkedését, kik polgári születésű vendégek irányában csömörletes gőgöt mutatnak. Magam is jelen valék néhány estelin, s elnéztem, nyújtják-e valaha táncra kezeiket oly hölgyeknek, ki – logikájuk szerint – nem ő hozzájuk valók és nem tevék: azt ellenben láttam, hogy egypár derék bécsi kereskedőt tánc közben a sorból kihagyogattak.³⁶

Egybecseng Kossuth meglátásaival Széchenyi István 1846-ban keltezett bírálata. „Hiszen csak Füreden, egy nyaratszaka is több pénz vettetik ki és pazaroltatik el ész-, idő-, egészség- és erény-ölk legnemtelenebb szerencsejátékra, mint a mennyi a kérdéses vállalat életbeléptetésére szükséges volna.”³⁷ – írta a legnagyobb magyar a balatoni gőzhajózás anyagi okok miatt veszteglő tervével kapcsolatosan, majd így folytatta: „Szinte sem-

35 Jókai 1860: 375.

36 Idézi Zákonyi 1988: 188–189.

37 Széchenyi István 1846. 30–31.

miben sem létezik Füreden azon csín, azon falusi csend, azon kényelem, azon minden feszélnküliség és még is mindenek fölött illedelem, melly más, kivált külföldi fürdő- és borviz-helyeket olly magához vonzó bájerövel ruház fel, hogy mind a már sokat élvezett, mind a még sokat élvezni akaró egyiránt és nagy számban tódul beléjük.”³⁸

Széchenyi a továbbiakban a fürdő egészségét illetve kemény kritikával: „ha van hely, hol mozgalom, kifejlett kellem és minden magasb érdek hija miatt tán a szivarokat, politikai pletykákat és a mindennapi közös vacsora utáni korcsma-lejtőket kivéve — felüté a nagyobb számra nézve minden kísérőivel együtt az unalom, az bizony a természetül vajmi gyönyörűen ellátott, de az emberektül korántsem eléggé ápolt, sőt sok tekintetben még jóformán el is roncsolt Füred! [...] Itt vajmi sokat tett ugyan a természet, de annál kevésbé vehető észre az ember ápoló keze, midőn elferdítési és rontási iránya szinte minden lépten látható.”³⁹

A társadalom visszásságait tükröző fürdőélet nem csupán nagyjaink éles szemét bántotta: a fürdői prostitúciót, szerencsejátékokat, társadalmi visszásságokat pellengérré állító több korábban idézett forrásunk is a reformkor éveiről szól (Francsics, Bártfay, Oláh, Fiáth, Degré). Lássunk most egy valamivel későbbi idézetet is, amely épp az elkülönülés létét tagadja: „Az országosan elterjedt véleményt, mintha Balaton-Füreden osztálygög s különözés uralkodnék s osztaná meg a közszellemet, — mi részünkről nem igazolhatjuk; csakhogy az ily fürdő vendégeinek nagy sokasága soha nem olvadhat egybe oly családilag mint a kisebb fürdőhelyek közönsége. Itt bizony pénzéért mindeki egyenlően s fesztelen vidámsággal mulatozhat a maga ismerői körében.”⁴⁰

ÉRTÉKELÉS – MÁS SZEMPONTOK ALAPJÁN

Tágabban érintve a témát, már-már bántóan szembeszökő, milyen erőteljesen, szinte kizárólagosan határozzák meg Füred reformkori – és későbbi – megítélését is az előzőekben részletesebben tárgyalt szempontok s az e nézetek mentén felsorakoztatott politikai–társadalmi színezetű érvek. Jó példa erre annak megítélése, hogy 1848–49 során kik időztek a fürdőhelyen: az 1840-es években ugyanis e két évben voltak legtöbben a vendégek, sőt a 1850-es években is kevesebben voltak. Zákonyi Ferenc erről az alábbi értékelést adta:

Éppen 1849-ben, amikor nemzetünk élethalálcát vívta, emelkedett legmagasabbra a fürdővendégek létszáma. Akkor is voltak olyanok – mint minden nagy nemzeti megmozdulásunk idején –, akik az önző saját céljaikat fontosabbnak tartották a nemzeténél. Azoknak elődei, akik később, 1919-ben ugyancsak Füred kényelmes szállodáiban, penzióiban megbújva várták a Tanácsköztársaság végét [...] Tehát amikor a nemzet nagy része fájdalomában visszahúzódva siratta kivégzett vezéreit, rabságra, börtönre, akasztófára küldött fiait, voltak, akik jól érezték magukat a fürdőn. Sőt 1852-ben hálaadó lelkendezések között fogadták Füreden a szabadságharcot leverő I. Ferenc Józsefet. (Zákonyi 1988: 787)

³⁸ Széchenyi István 1846. 31.

³⁹ Széchenyi 1846: 31–32.

⁴⁰ V. I. írása a Pesti Napló 1854. aug. 1-i számában jelent meg. Idézi Tábori – Tóth – Zákonyi 1999: 27.

Nem vitatható, hogy van összefüggés a két rendkívüli év magas vendégszáma és a szabadságharc eseményei között (s ekként Zákonyi fenti állítása részizgazságokat tartalmaz), ám ha megvizsgáljuk a legnagyobb füredi szálló, a Horváth-ház fennmaradt számadásait, s ezeken belül a házban megszállt vendégek névsorát az 1848–1851-es évekből,⁴¹ akkor kiderül, hogy nem fedezhető fel igazán komoly eltérés a megszállt vendégek társadalmi státusában, eltolódás a különféle rétegeket képviselők arányában, sőt törzsvendégek is előfordulnak (ami az 1840-es és 1860-as évek fürdőlistái esetében is igaz). A rendkívüli események sokkal inkább azon mérhetőek le, hogy az 1849. évi idénynek különösen az első felében feltűnően sok az 1–2 éjszakára érkező – nyilván átutazó – vendég. Füreden igazán komoly zűrzavart csak 1849 végén lehetett tapasztalni, amikor Noszlopy Gáspár és csapatai megérkeztek Somogyból. Az a megítélés, miszerint a reformkorban jobbra derék hazafiak, 1848–49-ben és azt követően az '50-es években a nemzet sorsa iránt érzéketlen léhűtők nyaraltak a Balatonnál, nyilvánvalóan hamis.

Hasonló eszmei hátterű érvek esnek latba döntő súllyal annak meghatározásában, hogy a fürdőhely mikor élte fénykorát. Holott, mint már hangsúlyoztuk, egy fürdőhely fejlettségének megítélésében nem lehet csak az elit jelenléte döntő. Ha Balatonfüredet, mint fürdőt minősíteni akarjuk, akkor sokkalta inkább az alábbi tényezőket kell figyelemmel kísérni és nem a létszámában szűk elit jelenlétét (s főleg nem az elit abszolút értékítélet szerinti megítélését):

1. Létesítmények, szolgáltatások színvonala, a polgári fürdőtelep kiépülése
2. Megközelíthetőség, közlekedés (a fürdővendégek földrajzi megoszlása)
3. A fürdővendégek társadalmi megoszlása

Utóbbi kategóriát részletesebben elemeztük e tanulmány első felében, de ha megvizsgáljuk a másik két tényezőt is, világossá válik, hogy a szakirodalom által kevésbé kutatott 1860-as években a fürdőhely fejlődésének minőségileg és tartalmilag is új szakasza vette kezdetét, amely az 1870-es évek végéig tartó fellendülést hozott. A kevés kivételtől idézném az alábbiakat: „Ekkor éli a reformkor utáni második reneszánszát Balatonfüred” (Lóczy 1978: 61), valamint „nagyobb építkezésekkel járó változásokra azonban csak 1864-től került sor, amikor mind a főapáti, mint a tihanyi apátságai székbe vállalkozó szellemű papok kerültek” (Kósa 1993: 217).

LÉTESÍTMÉNYEK, SZOLGÁLTATÁSOK SZÍNVONALA

A polgári fürdőzésnek az érett Monarchia idejére kialakuló szokásrendszerét jellemző több tényező megjelenése az 1860-as évekre tehető. Így 1861-től 1863-ig jelent meg Balatonfüred első újságja, a *Balaton-Füredi Napló*, 1861-től már kölcsönkönyvtár,⁴² 1863-tól lövölde is állt a vendégek rendelkezésére (Zákonyi 1988: 787). Ekkortól kezdve alakították tudatosan az Anna-bál szokásrendszerét (1862-től járt a bál szépeinek aranyalma,

41 VaML XIII. 18/25. SzHi. Ezúton is köszönöm Bajzik Zsolt kollégámnak, a Vas Megyei Levéltár munkatársának, hogy felhívta a figyelmemet a forrásokra.

42 Hírharang 1861/1. 8.

stb.), de ezek a tények csupán adalékul szolgálhatnak a fürdő tudatos fejlesztése által diktált nagyberuházások mellett. Míg a korábbi fejlesztések⁴³ jobbra a karbantartást szolgálták (így például a fürdőtelep 1834. évi leégését követő helyreállítási munkálatok), Simon Zsigmond tihanyi apátsága (1865–1891), valamint Kruesz Kriszosztom panonhalmi főapátsága (1865–1885) idején olyan fejlesztésekre került sor, amelyeket első sorban nem a szükség, hanem az előrelépés szándéka diktált (Katona 2000: 53–74).

A Füred arculatát máig meghatározó legjelentősebb építkezések ekkor már elkerülhetetlenek voltak ahhoz, hogy Füred megőrizhesse kivívott rangját a fürdők sorában. „Simon Zsigmond apát [...] nem kímél semmi áldozatot, hogy Füredet az első rendű európai fürdők színvonalára emelje. [...] Simon Zsigmond Balatonfüred újjáteremtőjének méltán nevezhető, mert ő kezdte meg azt a korszakot, ahol a modern európai fürdők sorában méltán foglalhat helyet.”⁴⁴ – dicsérte Simont a Füredről évtizedeken át tudósító kaposvári újságíró, Roboz István, joggal. 1865–66-ban hozták létre a mai Tagore sétány elődjét (Deák Ferenc sétány), új hidegfürdő épült, emellett 1866-tól 1877-ig a melegfürdön belül külön kiépítették a márvány-, cin- és fakadas fürdőt, illetve a gőzfürdőt.⁴⁵

1865-ben Erzsébet királyné következő évben esedékes Füredre látogatása okán felújíttatták az Új-fürdőházat. „Midőn mindezeket látja az ember, szinte felsóhajt: miért nem volt csak minden ötödik évben is egy-egy fejedelmi látogatás itt? Ez esetben már régen az európai hírneves fürdők sorában volna Balatonfüred, melynek a természet oly pazar kézzel osztá szépségeit.”⁴⁶ – jegyezte meg a *Somogy* című lap tudósítója 1866-ban. A látogatás elmaradt, ám a rendbehozatalt további építkezések követték 1869-től, amelynek során elkészült az Új-fürdőházhoz toldva a mai Állami Kórház déli része, az úgynevezett „díszlak”.

1866-hoz köthető a polgári fürdőtelep kiépülésének kezdete, ezt megelőzően ugyanis nyaralók, villák építésére – engedély híján – nem volt lehetőség. Olyan személyiségek ilyen irányú kérelmére érkezett nemleges válasz, mint a visszatérő vendégnek számító Vas Gereben író, vagy a fürdőigazgató Écsy László. Az uralkodó végül 1866-ban engedélyezte 11 holdnyi terület kihalását házhely céljára (Szücsné 1985: 296). Hogy ezt mennyire sürgette az idő, azt igazolja, hogy 1867-ben felépült özvegy Szücs Lajosné nyaralója (amely később Blaha Lujza nyári pihenőhely lett), 1868-ban Écsy Lászlóé,

43 Nem véletlen, hogy 1844-ben a füredi törzsvendégek egy része alapszabályt fogalmazott meg azzal a céllal, hogy emeljék a fürdő nyújtotta szolgáltatások színvonalát. A társulattá tömörülni szándékozó vendégek javaslatot tettek Zala vármegyének zenedíj szedésére (ami aztán az '50-es években valósult meg), hogy így biztosítsák az állandó gyógytéri zenét, sőt el akarták érni, hogy a Kisfaludy gőzösön külön díjat szedjenek az utasoktól a hajó fenntartására. E szándék arról árulkodik, hogy a vendégek bőségesen találtak javítani valót a fürdön, ami kiderül az alapszabályban megjelölt egyik célból is: „több hazánkfiak [...] kényelmek hiánya, de gyakran előítéleteknél fogva is szivesebben külföldi fürdőket látogatván hogy azok lehető kényelmek megszerzésével ide édesgessenek.” A színházról pl. az alábbiakat írták: „olgy nyomorult helyzetben van, hogy abba padok hiánya, már társulatunk által készített lámpák haszonvehetetlensége, falak és padolatok csintalansága miatt visszatetszés nélkül meg sem lehet jelenni.” (A megye nem fogadta el, hogy a társasággá alakuló vendégek beleszóljanak a fürdő ügyeibe): ZML. Ki. Bf. 1844: 2931.

44 R. I. 1878: 205.

45 Jalsovics 1878: 30.

46 Idézi Lóczy 1978: 61.

1869-ben pedig gróf Esterházy László és Döry Lajosé, 1870-ben pedig Jókai Móré (Szücsné 1985: 296–297). Egy ekkortájt Füredre érkező angol hölgy, Rachel Harriette Busk figyelmét is felkeltette a gyors ütemű fejlődés: „Az egyéni beruházások száma is kedvezően alakul, így mindenfelé villák épültek, hibátlan ízléssel díszítve”.⁴⁷ (Érdekes dokumentuma a polgári fürdőtelep létrejöttének az az elismervény, amelyben Fink Jusztinián perjel igazolja, hogy az író által a ma is álló villa telkéért fizetett összeget a rend bevételezte: „Hogy a Jókai Mór és neje által Balaton Füreden megvett 23dik számú házhelynek ára ötszáznegyvennégy for[int] osztr[ák] értékben a Veszprémi Takarékpénztárba folyó év Júl 30án betétezt és a takarékpénztári könyvecske könyvlap 352. folyó sz. 1845 az apátsági pénztárba betétezt igazolom.”⁴⁸)

Tíz év múltán újabb területeket kellett e célra biztosítani, így jött létre több, a falut és a fürdőtelepet összekötő utca 1877-ben. Ezzel megváltozott a fürdőtelep vonzáskörzetébe tartozó területek tulajdonosi és funkcionális szerkezete, amely több változást is magával hozott: „Az 1866-os telekvásárlásokkal megindult [...] egy minőségi változás. A vendégek fogadására kulturált, a kor igényeinek megfelelő ellátás biztosítására törekedtek.” (Szücsné 1985: 299). Kialakult a polgári fürdőtelep, beépült a fürdőtelep és Füred falu közti – jobbára szőlős – terület, nagyobb méreteket öltött a saját nyaralóban eltöltött szabadidő elterjedése. Ez csökkentette a fürdőtelep tulajdonosának, a bencés rendnek a bevételeit, majd ez a bevétel idővel az által is mérséklődött, hogy mind népszerűbb lett a magánházaknál kivett szállás, vagyis az apátság számára komoly konkurencia alakult ki a villa- és nyaralótulajdonosok révén.

1878–79-ben orvosolták Füred legfájóbb hiányosságát, felépült a minden valamirevaló fürdőhelyen alapvető létesítménynek számító kurszalón. Vagyis szolgáltatásait és létesítményeit tekintve szűk tizenöt év alatt teljes egészében megújult a fürdőhely. Idézzük Roboz Istvánt: „Most 1879-ben készült el a pompás gyógyterem. Szóval Balatonfüred ma már mindennel el van látva, amire egy elsőrendű fürdőnek szüksége van.”⁴⁹

Az 1880-as, 1890-es évekre Füred elveszítette monopolhelyzetét a tóparti idegenforgalomban. A visszaesést néhány adattal is könnyen igazolhatjuk. 1893-ban Siófokon 1483 vendég fordult meg, szemben Füred 2052 vendégével, addig 1911-ben Siófok vendégeinek száma 12.116-ra emelkedett, míg Füredet csupán 3058 fő kereste fel (Kósa 1999: 48). A stagnálás különösen szembetűnő a siófoki fejlődés tükrében.

MEGKÖZELÍTHETŐSÉG, KÖZLEKEDÉS. A FÜRDŐVENDÉGEK LAKÓHELYÉNEK FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA

A fürdővendégek lakóhelyének megállapításához is elsődleges forrásaink a jól használható kvantitatív adatokat tartalmazó fürdőnévsorok (kurlisták). Tudomásom szerint a következő írások vonatkozó részei foglalkoztak a fürdőlisták adataival (egy részük csupán érintőlegesen): Petneki 1982, Antalffy 1984, Hudi 1988, Zákonyi 1988, Kósa 1997 és 1999, külföldi példa: Mikoletzky 1991.

⁴⁷ Busk 297.

⁴⁸ VeML El.

⁴⁹ R. I. 1878. 205.

A Füredre utazásban komoly előrelépést a vasút megjelenése eredményezett. 1863-ra elkészült az úgynevezett „déli vaspálya”, azaz a Pest—Nagykanizsa vasútvonal. Ez érintette az akkor még jelentéktelen Siófokot is, ahonnan a füredi fürdőre utazók az immár kompként működő Kisfaludy fedélzetén kelhettek át Füredre. Maga Siófok csak 1866-tól rendelkezett állomással: „Siófok részben útcsomópontként, részben Balatonfüred elérése érdekében és a kezdődő idegenforgalom funkciója miatt kapott állomást később, 1866-ban, Erzsébet királyné tervezett látogatása előtt” (Erdősi 1989: 352–353). Mi több, a Füredre való átkelés már a déli vasút teljes vonalának befejezése előtt lehetővé vált, bár ekkor még nem Siófokról, hanem Szántódról (Kanyar 1983: 23) vágott neki a Balatonnak a gőzös. Hogy ennek a ténynek mekkora jelentősége volt, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a vasúttársaság ezzel a hírrel igyekezett reklámozni az új vasútvonalat: „Folyó július 6-ától kezdve a nyári idő alatt minden szombaton fog egy személyvonat Fehérvárról Szántód-Füredre a Budáról jövő 7-ik számú vonattal kapcsolatban közlekedni. [...] mi által a tisztelt közönségnek alkalom nyújtatik Balaton-Füred fürdőhelyet kevés óra alatt meglátogathatni, minthogy Szántód-Füred közti közlekedés gőzhajó által eszközöltetik.”⁵⁰

A vasút jelentőségét a korabeli utazási viszonyok ismeretében nem lehet eléggé hangsúlyozni. „Pápáról igen szép útja van Balatonfürednek a Bakony hegységein keresztül: de bizony csaknem egész napi kocsiút az”⁵¹ – írta Váli Mari arra emlékezve, amikor Jókai Mórral látogattak el a fürdőre, pedig Pápa mai fogalmaink szerint nincs messze Füredtől. Az 1860-as évektől lassan mind jobban szétfeszítették a füredi vendégsereg addigi földrajzi kereteit, egyre növekedett azok száma, akik távolabbi vidékekről keresték fel Füredet.

Az összes kutatott évben a Füreddel a vizsgált korszak viszonyai között kedvező közlekedési összeköttetésben levő Pest-Buda lakói közül élvezték legtöbben a Füred nyújtotta örömeket (1840: 367, 1841: 354, 1862: 294, 1862: 233, 1863: 302, 1868: 517, 1869: 303). Ez részben a szerencsés földrajzi adottságoknak köszönhető: „szeretett hazánknak csak nem közép pontján van több nevezetese városok szomszédságában sőt a hon szívének Budapest városának a közelében fekszik”.⁵² De oka ennek az ikervárosok fejlettsége, lakosainak száma és nem szabad elfeledkezni a mentális tényezőről sem. A fürdő mint polgári intézmény, a kiegyezés körüli években már elsősorban a polgárosuló, kapitalizálódó társadalom feltörekvő képviselőit, jogászokat, kereskedőket, ipari befektetőket, valamint a változó társadalmi rend által felduzzasztott városi hivatalnoki réteget vonzotta elsősorban: ezek tekintélyes része kötődött Budapesthez.

A 19. század egésze folyamán, különösen a derekán (s bizonyosan azt megelőzően is) Füred erősen regionális jellegű fürdő volt. Ez a lokális jelleg a kiegyezést követően már csökkenőben volt, de igazán majd csak a 20. század elején mutat majd erőtelje-

50 VHGY. Bf. Év.

51 Váli 1955: 156.

52 ZML. Ki. Bf. 1844: 2931. Ezúton is köszönöm Molnár Andrásnak, a ZML igazgatójának, hogy felhívta figyelmemet a forrásra. Itt jegyezném meg, hogy az 1861. és 1862. év adatait nem a külön kinyomtatott fürdőlisták, hanem a *Balaton-Füredi Napló* aktuális évfolyamában megjelent névsorok alapján készítettem el. A lapban nem jelent meg az összes fizetővendég neve, így e két év alacsonyabb számainak oka ebben keresendő. A többi évvel való összevetésüket az indokolta, hogy ha az abszolút számokat tekintve nem is, de arányaiban összevethetőek adataik a többi év adataival.

sebb visszaesést. A vizsgált évek közül az itt most részletesebben nem tárgyalt 1916-os év kivételével valamennyi évben Veszprém neve olvasható a második helyen. Ha az adatokat a szerint szemléljük, hogy melyek azok a települések, ahonnan legalább harmincan érkeztek Füredre, akkor a következő eredményt kapjuk: 1840-ben hat, 1841-ben kilenc, 1857-ben hét, 1861-ben kettő, 1862-ben három, 1863-ban hat, 1868-ban hat, míg 1869-ben ugyancsak hat a számuk. Pest-Buda és Bécs, e két nagyváros kivételével valamennyi település dunántúli: Veszprém, Székesfehérvár, Pápa és Győr szinte minden évben több mint harminc vendéget bocsátott ki Füredre. A füredi vendégek lakóhelyeinek vizsgálata alapján tudjuk, hogy különösen a '40-es, de még az '50-es és '60-as évek elején, közepén is a legtöbb kisebb település is, ahonnan ketten-hárman felkeresik Füredet a Dunántúlról, még pontosabban annak néhány megyéjéből kerül ki: Zala, Veszprém, Vas, Fejér, Somogy és Tolna megyéből, illetve délebbre tekintve, Bácsból (mindezt érdemes összevetni azzal, hogy a Kisfaludy-féle színház létrejöttét, mint testület, Zala, Bács, Veszprém és Vas vármegyék támogatták anyagiilag,⁵³ és Tolnában is tekintélyes összeg gyűlt össze adakozások révén⁵⁴). A tíznél több, de harmincnál kevesebb vendéget adó települések között 1840-ben és 1841-ben csak elvétve található olyan, amely nem ezekben a megyékben, de legalábbis a Dunántúlon található: 1840-ben Szeged, Nagyvárad, Zombor és Roglatica, 1841-ben pedig Temesvár, Kalocsa, Szeged. A többség olyan dunántúli település, amelynek nincs ugyan olyan mértékű regionális jelentősége, mint Veszprémnek vagy Győrnek, de közel fekszik Füredhez. Ilyen például Kisfaludy Sándor lakóhelye, a csupán 1840-ben és 1841-ben az élbolyban található Sümeg, aztán Várpalota, Szilasbáthás, Keszthely, Körmend, stb. Ugyancsak jellemző az olyan dunántúli városok feltűnése, amelyek országos jelentőségüket tekintve felérnek az első néhány helyen található településsel, ám távolabb esnek Füredtől: Esztergom, Kaposvár, Sopron, Pécs sorolható ide.

A legtöbb vendéget adó néhány város esetében tehát döntő tényező a Füredhez való közelség. A közlekedési viszonyok javulásával ennek jelentősége csökkent. Jól jellemzi ezt a veszprémi vendégek száma (1840: 89, 1841: 121, 1861: 61, 1862: 44, 1863: 62, 1868: 70, 1869: 71). A kiegyezés után a néhány nagyobb dunántúli város jelentős fölénye apadóban van, a távolabbi településekről érkezett vendégek száma már nincs annyira leszakadva mögöttük. A kisebb dunántúli településeket fokozatosan felváltják más országrészek fejlődőben lévő, népesebb városai. A távolabbi országrészek települései közül elsősorban egy jól behatárolható, nagyjából a mai Magyarország keleti határa mentén fekvő, félhold alakú terület nagyobb városaiból keresték fel többen Füredet: Szabadka, Zombor, Eszék, Szeged, Temesvár, Arad, Debrecen, Nagyvárad sorolhatóak ide. Ezek pozíciója az évek előrehaladtával erősödik (kivéve a bácskai városokat: a '60-as évek után azok eltűnnek a listáról és helyettük felvidéki települések nevei bukkannak fel). A harmincnál kevesebb, de tíznél több fürdővendéget adó települések listáján már 1857-ben ott van Miskolc, Abony, Nagyvárad, Temesvár és Arad, 1861-ben Szabadka, Nagyvárad, Debrecen, Szeged, Temesvár, Belgrád (!), 1862-ben Nagyvárad, Arad, Debrecen, 1863-ban Nagyvárad, Arad, Eger, Nagykőrös, 1868-ban Arad, Szabadka, Kecskemét, Békéscsaba, Pancsova, 1869-ben pedig Arad, Szeged, Debrecen, Nagyvárad, Eger. A szá-

53 Kisfaludy 1931: 383.

54 Kisfaludy 1930: 392.

zadelő adatait vizsgálva már egyértelműen kitűnik, hogy Füred elsődlegesen regionális vonzáskörű fürdőből egyre inkább egy bizonyos társadalmi réteg fürdőjévé vált. Ezt az itt nem közölt 1908-as és az 1916-os adatok érzékeltetik. Előbbi évben Kassa az ötödik, Kolozsvár a hatodik, míg utóbbiban Kolozsvár a harmadik, Kassa pedig újfent az ötödik legtöbb füredi fürdővendéget kibocsátó település.

Valamennyi tárgyévben egy nem magyarországi város is ott van a legtöbb vendéget adók között: Bécs. Bár Füredet a világ minden tájáról felkeresték, nemzetközi forgalma mégsem mondható jelentősnek és ez nem változott az évtizedek során, sőt figyelembe véve a német anyanyelvű, főleg a bécsi fürdővendégek nagy többségét a külföldiek között, itt is egyfajta regionális jelleg érvényesült. Aligha vitázhatunk Petneki Áron állításával: „a múlt század közepén a legnagyobb magyarországi fürdőhelyek többé-kevésbé ugyanabba a kategóriába tartoztak, mint a cseh és osztrák középmezőny” (Petneki 1991: 241). Az elmaradással a hazai szakemberek is tisztában voltak. Nem véletlen, hogy Écsy László füredi fürdőigazgató 1854 őszén tanulmányútra indulva kereste fel Vöslau, Helenthal, Teplitz, Bilin, Karlsbad, Franzensbad és Marienbad fürdőit. Lelkiismeretességét jellemzi, hogy Prágában és Bécsben sorra felkereste az ott lakó füredi törzsvendégeket (Daday 1956: 107). Orzovenszky Károly fürdőorvos 1856. évi jelentésében is utalt a jobbító szándékra: „A fürdőigazgatóság távol van attól: hogy ez igéző s bizonyos tekintetben egyetlen gyógyhely mostani állapotát hiszékeny elfogultsággal túlbecsülje.”⁵⁵

Hogy a Petneki megállapításában tükröződő jelenség a későbbiekben sem változott, azt egy kiragadott példán keresztül a statisztika is alátámasztja. 1870-ben Karlsbad 13.549, Baden bei Wien 9017, Teplitz 6506, Franzensbad 6210, Marienbad 6148, Ischl 4471 vendéget fogadott, addig Füred vendégeinek száma csupán 2160 fő – amivel legalább az 1264 főt fogadó Gasteint megelőzte. A legnagyobb vendégforgalmat Magyarországon Herkulesfürdő bonyolította le a tárgyévben, 4252 látogatója révén.⁵⁶

A téma lezárásaként megemlíteném még, hogy a fürdővendégek lakóhely szerinti megoszlása az 1850-es évektől foglalkoztatta a fürdőigazgatóságot is, ezzel kapcsolatosan e helyt ismertetném a már többször idézett Orzovenszky Károly statisztikáját az 1856. évi idényre vonatkozóan. Szeretném felhívni a figyelmet, hogy Budapestet és Bécszet a fürdőorvos is külön kategóriaként tüntette fel: „Magyarország 528, Budapest, 172, Szerbvajdaság 43, Bécs 22, Temesi Bánság 18, Szlavónia 11, Katonai végvidék, Morva, Gallicia, Szerbia, Ausztria, Tirol 2-2, Cseh, Szilesia, Moldova, Porosz, Hessen-Kassel, Afganistan 1-1.”⁵⁷

ÖSSZEFOGLALÁS

Füred regionális arculata fokozatosan halványodott, ám a fürdő egészében soha nem hagyta el azt. A századelőre a városlakó kereskedők, iparvállalkozók, értelmiségiek, hivatalnokok, röviden: a polgárság, a középrétegek fürdőjévé lett, míg a döntően környékbeli birtokosok mind kisebb létszámban képviseltetik magukat. Ennek az

⁵⁵ VHGY. Bf. Oj.

⁵⁶ Konek 1875: 50–51.

⁵⁷ VHGY. Bf. Oj.

erjedésnek a kezdete az 1860-as évek derekától tapintható ki. Ez több okra vezethető vissza. A füredi árakat csupán biztos anyagi háttérrel lehetett állni, a társadalom változásai, dacára a továbbra is nyűgként cipelt feudális eredetű kiváltságoknak, elsősorban a városlakók már említett, polgári rétegét emelték fel, kereslet és kínálat mindinkább e réteg esetében közelített egymáshoz. Újfennt hangsúlyozni kell a mentális tényezőt is. A fürdő egyre inkább a polgárság igényeinek felelt meg. Nem kétséges, hogy ez tudatos törekvés eredménye is volt.⁵⁸

Külön hangsúlyt helyeznénk ismét a polgári értelemben vett szabadidő összefüggéseire a fürdőélettel. Petneký Áron fogalmazta meg ennek lényegét: „A fürdővendégek összetételének vizsgálata azt bizonyítja, hogy elsősorban azok tudtak nyáron üdülni, akik anyagilag többé-kevésbé függetlenek, illetve munkájuk nem köti őket bizonyos szezonhoz” (Petneki 1982: 150).

Reményeink szerint fenti példáinkkal sikerült igazolni, hogy a balatonfüredi fürdő történetének részletesebb, az eredendően nem propagandisztikus célt szolgáló forrásokból mélyebben merítő kutatása nem csak a helytörténetírásra ró további feladatokat. A reformkor éveiből fennmaradt hat teljes fürdőlista országosan is egyedülálló forrást nyújt a múlt század első fele fürdőközönségének vizsgálatához. Részben ezek (az 1840. és 1841. évi) adatainak feldolgozása és a későbbi időszak fürdőlistáival való összevetése révén jutottunk arra a megállapításra, hogy Füred 1860-as évekbeli fejlődése további, részletesebb kutatásokat igényel. A reformkor és a dualizmus időszakában Füred az ország egyik leglátogatottabb fürdője, a múlt század első felében jobbára a dunántúli középbirtokos nemesség, majd a megerősödő polgári középosztály fürdőjeként a magyar művelődés- és társadalomtörténet érdeklődésére joggal tarthat számot. Ez az érdeklődés folyamatosnak mondható ugyan, ám sajnos a pontos ismeretek hiánya és a felszínes kutatás könnyen eredményezheti módosításra szoruló vagy cáfolható megállapítások térnyerését. Írásunkkal ezen kívántunk változtatni, annak reményében, hogy sikerült felhívni a figyelmet a „magyar tenger” történetének részletesebb és hitelesebb eredményeket felmutató kutatásra váró fejezeteire.

FORRÁSOK

- MOL Lunk. = Magyar Országos Levéltár P 624 1. cs. 662. Széchenyi család levéltára. Lunkányi-hagyatéek. 1265. Széchenyi István levele, Pest, 1846. okt. 5.
- VaML Szh. = Vas Megyei Levéltár XIII. 18/25. Szentgyörgyi Horváth család iratai. A Horváth-ház 1848., 1849., 1850. és 1851. évi számadásai
- ZML Ki. Fl. = Zala Megyei Levéltár. Közgyűlési iratok. 1842., 1843. 1845. és 1846. évi balatonfüredi fürdőlisták. 1845: 752, 4811, 4567.
- VeML El. = Veszprém Megyei Levéltár XII 4/h 1. d. Elismervények a Balatonfüreden eladott házhelyek tőkésítéséről. Jókai Mór számára kiállított elismervény.
- ZML Ki. Bf. = Zala Megyei Levéltár. Közgyűlési iratok. Balaton-Füredi vendégeket illető alapszabályok 1844dik évről. 1844: 2931.

⁵⁸ Orzovenszky Károly fürdőorvost idézve: „Hogy B.Füredet azon színvonalra emeljük, melyet az előhadat polgárosultság, finomult izlés, és életmód igényel, errenézve élénken meg vagyunk győződve: hogy a létező gyógyerőket fokozni, a kényelem és társalmi átalakulás kívánalmainak megfelelni legelső feladatunk.” (VHGY. Bf. Oj.)

VHGY Bf. Év. = Városi Helytörténeti Gyűjtemény (Balatonfüred) Élvezeti vonatok. A Cs. Kir. Szab. Déli Államvasúttársaság és a Lombardiai-Velencei és Központi Olasz Vasúttársaság röplapja. Bécs, 1861. júl. 2.
 VHGY Oj. = Orzovenszky Károly: Orvosi jelentés 1856-ki Balaton-Füredi fürdő-évszokról. Pest, 1857.
 VHGY Bf. Fl. = Városi Helytörténeti Gyűjtemény (Balatonfüred) 1841. évi balatonfüredi fürdőlista.
 OSZK Fl. = Országos Széchényi Könyvtár. P. 28.124/1840, 1852, 1857, 1863, 1868, 1869. évi balatonfüredi fürdőlisták.

Balaton Egylet 1882: A Balaton Egylet alakuló közgyűlése. *Pesti Hírlap* 1882. 08. 25.

BfN 1861 = *Balaton-Füredi Napló*, 1861, vendégnévsor.

BfN 1862 = *Balaton-Füredi Napló*, 1862, vendégnévsor.

Busk 2000: Katona Csaba (közvetései és fordította): Rahcel Harriette Busk — Egy angol hölgy útleírása Magyarországról. *Fons* 2. 289–303.

Csatáry Ottó 1845: Balatonfüred és tájéka. *Életképek* 1845. 8. 244.

Daday András 1941: A régi Balatonfüredről. *Gyógyászat* 15. 205–220.

Degré Alajos 1983: *Visszaemlékezéseim*. Budapest

Eötvös Károly 1982: *A balatoni utazás* I. kötet. Budapest

Fiáth Ferenc 1878: *Életem és Élményeim*. Budapest

Franciscs Károly visszaemlékezései 2001: Hudi József (szerk.). Pápa

Franciscs Károly 1973: Vörös Károly (szerk.): *Kis kamarámban gyertyát gyújték*. Budapest.

Gerencsér Miklós 1997: *Újdonsági ódonságok Veszprém Vármegyéről 1857–61-ből*. Pápa

H. Z. 1880: Keszthelyi fürdő-riadozás. *Vasárnapi Ujság*, 1880. 32. 532.

Hírharang 1861/12. *Balaton-Füredi Napló* 1861. 12. 92–94.

Hírharang 1861/2. *Balaton-Füredi Napló* 1861. 2. 15–17.

Hírharang 1861/3. *Balaton-Füredi Napló* 1861. 3. 22–24.

Hírharang 1861/17. *Balaton-Füredi Napló* 1861. 17. 133–135.

Hírharang 1862. *Balaton-Füredi Napló* 1862. 11. 87–88.

Huszár Imre 1863: Balatoni saisonok. In: Balázs Sándor, Huszár Imre, Rózsaági Antal (szerk.) *Nayad. Fürdői-album*. Pest, 64–78.

Jalovics Aladár 1878: *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*. Budapest

Jókai Mór 1860: Kakas Márton levele Balaton-Füredről. *Vasárnapi Ujság* 1860. 31. 375.

Kisfaludy Sándor 1931: Gálos Rezső (kiadta): *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*. Győr

Konek Sándor 1875: *Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Budapest

M. L. 1844: Belföldi levelezések. Balaton-Füred, júl. 16-án. *Életképek* 1844. júl. 24. 120.

Mangold Henrik 1876: Balaton-Füred gyógyhatályainak és gyógyhelyi viszonyainak rövid rajza. In: Bátorfi Lajos (szerk.) *Adatok Zala megye történetéhez*. I. kötet. Nagykanizsa, 298–311.

Oláh János 1876: Balatonmelléki tudósítás barátságos levelekben. In: Bátorfi Lajos (szerk.) *Adatok Zala megye történetéhez* I. kötet. Nagykanizsa 86–102.

R. I. 1878: Balatonfüredről R. I. *Vasárnapi Ujság* 1878. 31. 205.

Sörös Pongrác 1911: A tihanyi apátság története. II. kötet. *Tihany, mint fiókapátság, 1701-től napjainkig*. Budapest

Széchényi István 1846: *Balaton-i gőzhajózás*. Pest

Széchényi István 1982: Oltványi Ambrus (szerk.): *Napló*. Budapest

Tábori Kornél – Tóth Lajos – Zákonyi Ferenc 1999: *A Balaton dicsérete*. Balatonfüred

Tanárky György 1847: Fürdői képek. Füredi Annabál 1847. *Életképek* 1847. 08. 22.

Tankred 1865: Deák Ferenc Balaton-Füreden. *Hazánk s a Külföld* 1865. 32. 510.

Ujfalvy Sándor 1955: Emlékiratok. Budapest

Váli Mari 1955: *Emlékeim Jókai Mórról*. Budapest

Vörös Károly 1965: Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1965. 3. 113–123.

HIVATKOTOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1984: *A reformkor Balatonja*. Budapest
- Daday András 1956: Az első magyar fürdőügyi tanulmányút. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közlemé-
nyei*. Budapest, 103–117.
- Dezsényi Miklós – Hernády Ferenc 1967: *A magyar hajózás története*. Budapest
- Erdősi Ferenc 1989: Siófok közlekedéstörténete. In: Kanyar József (szerk.) *Siófok. Várostörténeti tanulmá-
nyok*. Siófok, 344–355.
- Hajdu Tibor 1997: A közös hadsereg magyarországi tisztjeinek nemzeti, vallási, szülőhely szerinti megosz-
lása a dualizmus korában. *Századok* 6. 1223–1264.
- Hudi József 1988: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. *Zalai Gyűjtemény* 28. Zalaegerszeg, 109–135.
- Kanyar József 1983: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulása. *História* 3. 23–25.
- Katona Csaba 2000: A bencés rend mint fürdőtulajdonos az 1860–70-es években. (Balatonfüred fejleszté-
sének fő kérdései). *Egyháztörténeti Szemle* 2. 53–74.
- Keményffy K. Dániel 1905: *Vaszary Kolos 1855–1905*. Esztergom
- Kósa László 1993: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig.
In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.) *Európa híres kertje*. Budapest, 201–210.
- Kósa László 1997: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: Dusnoki-
Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.) *A hétköznapok historikuma*. Gyula, 76–108.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest
- Lichtneckert András 1990: *A balatonfüredi-csopaki borvidék története*. Veszprém
- Lóczy István 1978: Kölcsönhatások a balatoni fürdőkultúra kialakulásában, különös tekintettel a déli
partra. In: Kanyar József – Troszt Tibor (szerk.) *Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudomá-
nyos tanácskozása. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában*. Kaposvár, 50–61.
- Mikoletzky, Juliane 1991: Zur Sozialgeschichte des österreichischen Kurorts im 19. Jahrhundert: Kurlisten
und Kurtaxaordnungen als sozialhistorische Quelle. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische
Geschichtsforschung* Bd. 99/3–4. 392–433.
- Molnár András 1990: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Molnár András (szerk.) *Kossuth kor-
mánybiztosa Csány László. [Zalai Gyűjtemény 30.]* Zalaegerszeg, 6–19.
- Molnár András 1993: „Deák Ferenc néktünk nem királyunk!” Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája.
In: Gerő András (összeáll.) *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Budapest, 43–56.
- Petneki Áron 1982: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és
a XIX. század első felében. In: *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*. Budapest, 146–
147.
- Petneki Áron 1991: Múzsák szabadságon. Az idő múlásának kultúrtörténete a magyarországi fürdőhe-
lyeken (1815–1848) *Helikon* 1–2. 240–249.
- Rakos Miklós 1980: Emlékezés Auer Lipótra. *Horizont* 3. 13–14.
- Szücsné Mezei Mária 1985: Balatonfüred polgári építkezései. *Műemlékvédelem* 4. 292–298.
- Veress D. Csaba 1993: *Az évezredes Paloznak*. Veszprém
- Zákonyi Ferenc 1988: *Balatonfüred*. Veszprém